

Etický kodex české pedagogické vědy a výzkumu

Jan Průcha, Roman Švaříček

Abstrakt: Stať objasňuje problematiku etického kodexu, která dosud není v české pedagogické vědě začleněna. Přitom se s rostoucím počtem výzkumných prací a s aplikací mnoha nových přístupů a metod zvyšuje riziko narušování morálních norem a pravidel, jak při realizaci výzkumu, tak při publikování jeho výsledků. Autoři proto argumentují, že i v české pedagogické vědě je žádoucí zformulovat a přijmout etický kodex. Odkazují přitom na etické kodexy v zahraničním pedagogickém výzkumu a formulují první návrh etických pravidel pro český pedagogický výzkum.

Klíčová slova: AERA, BERA, ČAPV, kvalitativní výzkum, etický kodex, pedagogická věda, pedagogický výzkum, publikování výzkumných výsledků, realizace výzkumu

Abstract: The paper describes the issue of ethical guidelines and code of conduct which is not an integrated part of Czech educational science yet. Growing number of publications of research outcomes and a number of application of new techniques and methods are seen as a risk of breaking the ethical norms and principles during both research, and reporting of outcomes. It is argued that Czech educational science needs to create and adopt ethical code of conduct. Authors draw up first ethical guidelines for Czech educational science with the use of foreign ethical codes of conduct.

Key words: AERA, BERA, CERA, qualitative research, ethical guidelines, educational sciences, educational research, reporting of outcomes, publishing, research process

Úvod

Řada profesních oborů má vypracovány kodexy vymezující normy chování a pravidla zacházení s produkty své činnosti tak, aby byly dodržovány přijaté konvence a morální zásady daného oboru. Etické kodexy se uplatňují také v pedagogickém výzkumu některých zemí. Považujeme za užitečné, aby se i pracovníci české pedagogické vědy a výzkumu dohodli na přijetí etického kodexu pro svou profesi a k tomuto účelu předkládáme k posouzení níže vypracovaný návrh.¹

¹Navrhovaný etický kodex je směřován k české pedagogické vědě a výzkumu jako celku, především ale k její hlavní organizaci – České asociaci pedagogického výzkumu (ČAPV).

Text má tyto části:

- Etický kodex – objasnění pojmu a účelu kodexu.
- Etické kodexy v některých profesích.
- Etické kodexy v zahraničním pedagogickém výzkumu (AERA a BERA).
- Návrh etického kodexu pro českou pedagogickou vědu a výzkum.

1. Etický kodex: pojem a účel

Pedagogická terminologie termín „etický kodex“ nezná. Tento termín nenajdeme v žádném ze současných pedagogických slovníků (českých ani zahraničních), není obsažen ani v mezinárodním tezauru Evropské komise TESE (2006), jenž jinak zohledňuje různé aspekty pedagogického výzkumu. Je proto nezbytné objasnit význam pojmu.

„Kodex“ je obecně soubor předpisů, norem a zvyklostí určitého oboru. Ve spojení „etický kodex“ jde o taková pravidla a normy, které se týkají morálky. **Etický kodex tedy určuje mravní zásady, jimž se (dobrovolně či povinně dle právních ustanovení) podřizují jedinci ve svém společenském jednání.** Morální konsekvence nějakého konkrétního výzkumu není možné posuzovat bez odkazování se k seznamu norem a principů respektovaných v rámci dané profesní skupiny.² To sice může frustrovat ty, kteří by se chtěli odkazovat na absolutní morální pravdy, podotýká Babbie (2007), ale je nezbytné si uvědomit „zjevnou“ dohodu o podobě etiky a morálky mezi členy určité skupiny. V jednotlivých profesních komunitách se v historickém vývoji vytvořily psané či jen na ústní tradici založené etické kodexy (zejména v řemeslnických ceších). V mnoha současných profesích, včetně vědeckých oborů, jsou tyto etické kodexy vypracovány velmi podrobně a příslušníci profesí jsou zavázáni je respektovat.

Účelem etických kodexů je tedy poskytovat těm, jichž se týkají, určité normy či vzory chování, jež mají být dodržovány. Jde tu o „profesní etiku“ (dříve též označovanou jako „profesní čest“), která má sloužit tomu, aby někteří jedinci nevybočovali svými činy od toho, co je obecně považováno danou profesní komunitou či celou společností za

---

Proto bude prezentován členům ČAPV na její výroční konferenci v roce 2009 s cílem otevřít debatu k návrhu a zapracovat případné připomínky.

²S ohledem na omezený rozsah textu se nezabýváme pohledem odlišných etických teorií na etický kodex (např. konsekvencialismus, deontologie), ale odkazujeme čtenáře na odborné etické publikace (Kolář a Svoboda 1997; Brázda, 2002).

mravné, spravedlivé, přijatelné chování.³ Pravděpodobně první etický kodex týkající se výzkumu pochází z roku 1953 a byl zaměřen na výzkum, výuku a profesionální praxi členů Americké psychologické asociace (Anderson, 2004). Významem důležitější je etický kodex The Belmont Report (1979), který je založen na třech principech: respekt vůči účastníkům výzkumu, humanita (eliminace újmy účastníků) a spravedlnost (účastníci by měli být těmi, kdo bude mít užitek z výzkumu).

Etické zásady výzkumu jsou formulovány v obecné rovině, v rovině principů. Nejsou to návody ve smyslu kuchařských receptů, při jejichž dodržování uvaříme vždy dobré jídlo. Jsou to **obecné principy**, se kterými se můžeme konfrontovat, nikoliv přesná pravidla. V etice se mezi pravidly a principy pečlivě rozlišuje (Haydon, 1999; Pring, 2003). **Pravidla** nenechávají žádný prostor pro interpretaci, jsou to jasné instrukce. Například: *Zákaz krmení dravé zvěře. Cyklisto, sesedni z kola*. Pravidla jsou jednoznačná a jsou formulována tak, aby nenechávala nikoho na pochybách, jakým způsobem mají být uváděna do praxe.

Oproti pravidlům jsou etické principy formulovány obecněji. Kdybychom měli přepsat výše uvedená pravidla, zněla by asi takto: S dravou zvěří by měli návštěvníci zoo nakládat takovým způsobem, aby nedošlo k ohrožení zvířete na zdraví. Účastníci veřejné dopravy by se měli chovat způsobem odpovídajícím zdravému rozumu, aby nedošlo k jejich ohrožení a k ohrožení jiných účastníků dopravy, a to zejména v terénně ztížených podmínkách. Právě zde je největší obtíž: vzhledem k tomu, že vědecký výzkum je natolik komplexní činnost, nelze formulovat pravidla pro všechny možné situace, kontexty a perspektivy. Domníváme se, že nelze vytvořit seznam pravidel, která by každý výzkumník aplikoval na svůj výzkum, a vyřešil by tak etickou stránku výzkumu. Z tohoto důvodu zůstáváme u formulace obecných, **základních etických principů**, které poskytují záchytné mantinely pro posuzování etické dimenze pedagogického výzkumu.⁴ Na každém badateli

³Etický kodex není totéž co zákon, a proto se nelze domnívat, že poskytuje ochranu například před soudem, viz extrémní případy, kdy výzkumníci byli souzeni za nevydání získaných dat soudu, např. Monaghan (1993).

⁴Chybou některých etických kodexů je snaha zahrnout veškeré možné situace, které by se mohly v daném oboru přihodit, takový kodex má pak například 14 článků a více než 40 standardů (Etický kodex akademických pracovníků, 2008). Některé kritické hlasy proto namítají (např. Adlerová a Adler, 2001), že etické komise a etické kodexy slouží pouze k formální ochraně výzkumníka, popřípadě univerzity, místo toho, aby ochraňovaly účastníky výzkumu. Přikláníme se k jednoduše formulovanému kodexu, který může být doplněn návodem jak posuzovat etické dimenze určitých výzkumných projektů. Příkladem

tak zůstává pečlivé zvažování všech etických aspektů jeho výzkumu. Morálním soudům a rozhodování není možné se vyhnout.

2. Etické kodexy v některých profesích

Mnohé profesní obory mají vypracovány etické kodexy, které jsou více či méně závazné pro příslušné pracovníky. V některých oborech (např. advokacie, lékařství, soudní znalství) mají etické kodexy tak závažnou právní platnost, že mohou sankcionovat porušování příslušných povinností a norem (např. vyloučením z Advokátní komory ČR, což má závažné existenční důsledky). U zájmových profesních sdružení, jakým je například i *Česká asociace pedagogického výzkumu* (ČAPV), nemají etické kodexy právní důsledky a jejich členové je přijímají dobrovolně. V těchto institucích mají etické kodexy roli strážce „dobrých mravů“.

Z existujících profesních etických kodexů v ČR zde poukážeme jen na některé:

Advokátní komora České republiky přijala v r. 1996 etický kodex jakožto soubor principů profesionální etiky, které jsou závazné pro všechny její členy. Tyto principy stanovují např. povinnost zachovávat mlčenlivost o skutečnostech souvisejících s výkonem profese, udržovat a zvyšovat důstojnost profesního stavu aj.

Podobně etický kodex *Lékařské komory České republiky*, který je závazný pro celou lékařskou obec (včetně stomatologů), stanovuje zejména principy týkající se chování lékařů k pacientům, ale také například povinnost neustále se vzdělávat ve svém oboru.

Obdobné etické kodexy byly vytvořeny a jsou uplatňovány pro lékárníky, tlumočníky a soudní znalce, policisty a další. Mnohé principy z těchto profesních či stavovských etických kodexů mohou být inspirující i pro pedagogy, kromě jiného v tom, že určují nejen normy etického chování profesionálů ke klientům či veřejnosti, nýbrž i normy morálního chování členů dané komunity mezi sebou navzájem.

Avšak výše uvedené etické kodexy se týkají pouze vykonávání daných profesí, nikoliv výzkumu v těchto profesích. Jedinou výjimku jsme shledali v případě ošetřovatelského výzkumu:

Vedle etických norem výkonu profese pro zdravotní sestry existují také principy týkající se **etiky ošetřovatelského výzkumu** (informuje o tom

---

takového návodu je například kanadský návod pro organizace působící v oblasti evaluace (ARECCI 2008).

Kutnohorská, 2007). Ošetřovatelský výzkum je teprve na počátku vývoje a je zaměřen na vytváření poznatků o péči o lidi ve zdraví a v nemoci. Používá široké spektrum metod kvantitativního a kvalitativního výzkumu a jejich kombinace. Jak uvádí Kutnohorská, „*etické otázky výzkumu při práci s lidskými bytostmi jsou velmi citlivé, ... řešení etických dimenzí spočívá rovněž ve schopnosti badatelů vést na tomto poli konstruktivní dialog*“ (s. 99). – To je zajisté obdobné jako v pedagogickém výzkumu.

3. Etické kodexy v zahraničním pedagogickém výzkumu

V zemích, v nichž je pedagogický výzkum silně rozvinut a má velký počet pracovníků, již etické kodexy existují. Je tomu tak zejména v USA, Velké Británii, Německu, Nizozemsku aj. Etické kodexy zde byly vypracovány v asociacích sdružujících pedagogické výzkumníky, jakými jsou Americká asociace pedagogického výzkumu (*American Educational Research Association – AERA*) nebo Britská asociace pedagogického výzkumu (*British Educational Research Association – BERA*). Tyto asociace mají velký počet členů (např. AERA sdružuje asi 6 000 výzkumníků), a již z tohoto důvodu se objevuje možnost výskytu neetického chování jednotlivců, a zvyšuje se tudíž potřeba mít k dispozici etické normy.

Zde popíšeme ve stručnosti etické kodexy obou jmenovaných asociací.

Etický kodex AERA

Tento etický kodex byl publikován již v roce 1992 s názvem *Ethical Standards of the American Educational Research Association* (AERA, 1992). V úvodu se konstatuje, že pedagogičtí výzkumníci mají odpovědnost provádět výzkum nejen s aplikací vědeckých přístupů a metod, ale také s respektováním morálních principů, zejména ve vztahu ke zkoumaným subjektům.

Kodex je strukturován do šesti oddílů, z nichž každý je uveden preambulí a formuluje příslušné etické standardy:

- I. Odpovědnost k oboru.
- II. Chování k výzkumným populacím, k pedagogickým institucím, k veřejnosti.
- III. Intelektuální vlastnictví.
- IV. Editování, recenzování a hodnocení výzkumu.
- V. Sponzoři, politici a jiní uživatelé výzkumu.
- VI. Studenti a mladí výzkumní pracovníci.

Standards formulované v jednotlivých oddílech vyjadřují principy, které se rozhodně netýkají jen amerických výzkumníků. Kvůli omezenému prostoru zde uvádíme zkráceně jen standardy oddílu I:

Pedagogičtí výzkumníci

1. *musí svůj profesní život realizovat tak, aby v očích veřejnosti neohrožovali postavení oboru;*
2. *nesmí zkreslovat či falšovat autorství, důkazy, data, nálezy či závěry výzkumu;*
3. *nesmí ať vědomě, či z nedbalosti zneužívat svou profesi pro podvodné účely;*
4. *musí čestně a úplně zveřejňovat svou kvalifikaci jakož i své odborné limity při poskytování odborných stanovisek veřejnosti a státním orgánům;*
5. *mají se snažit sdělovat své výsledky všem relevantním uživatelům a mají se vyvarovat zatajování nebo účelové selekce při zveřejňování výsledků;*
6. *musí informovat o koncepcích, postupech, analýzách a výsledcích výzkumu přesně a s dostatečnou podrobností umožňující jiným výzkumníkům jím porozumět;*
7. *musí psát zprávy o výzkumu tak, aby byla zřejmá praktická významnost výsledků pro politiky, byť s uvedením limitů pro zobecnění výsledků;*
8. *nesmí diskriminovat na základě pohlaví, sexuální orientace, fyzických handicapů, barvy pleti, sociální třídy, náboženství, etnické příslušnosti, národnosti a jiných atributů;*
9. *mají odmítat žádosti o posuzování práce jiných výzkumníků, jde-li o osobní konflikt nebo nemohou-li posuzování provést včas;*
10. *musí se vyhnout jakýmkoli formám zastrašování jiných kolegů a svou profesní pozici nesmí zneužívat k získávání ekonomických či jiných výhod od studentů, kolegů či jiných subjektů.*

Celkem je v etickém kodexu AERA formulováno 44 standardů profesní etiky, z nichž některé jsou rozvedeny do značných podrobností. Téměř všechny standardy by mohly být vztaženy i k situaci v českém pedagogickém výzkumu, přičemž některé jsou zvláště aktuální, např. pokud jde o intelektuální vlastnictví výzkumných nálezů a otázky spoluautorství.

Etický kodex BERA

Etický kodex Britské asociace pedagogického výzkumu byl publikován, stejně jako kodex americké asociace, roku 1992 a v přepracované druhé verzi

byl vydán roku 2004 (BERA 2004). Úprava byla vyvolána diskusí v odborné sféře a rozvojem akčního výzkumu. Asociace předpokládá, že navržené principy nebudou představovat pro většinu výzkumníků na poli pedagogických věd žádný problém. Pokud by však výjimečně vyvstalo dilema, uvádí se dále v úvodní preambuli, měl by etický kodex sloužit jako podklad pro řešení či kompromis.

Etický kodex je sestaven ze čtyřiceti principů, které jsou pro lepší orientaci členěny do tří oblastí. Povinnosti výzkumníka jsou rozčleněny podle odlišných skupin, kterých se týkají: povinnosti vůči účastníkům výzkumu, povinnosti vůči sponzorům výzkumu a povinnosti vůči společenství výzkumníků ve výchově a vzdělávání.

Čtenáře odkazujeme k plné verzi, zde uvádíme pouze výběr několika principů, abychom se podívali na odlišné vnímání morálního závazku.

Principy

10. *Asociace chápe dobrovolný poučený souhlas účastníků jako podmínku započetí výzkumu.*
11. *Výzkumníci musí podniknout všechny kroky nutné k tomu, aby účastníci výzkumu pochopili proces, do něhož budou zapojeni, včetně toho, proč je jejich účast nutná, jak bude výzkum použit a komu bude podána zpráva. Výzkumníci zapojení do akčního výzkumu musí zvážit, do jaké míry se jejich vlastní reflektivní výzkum dotýká ostatních. Například v případě dvojité role učitele a výzkumníka se jedná o vliv na studenty a kolegy.*
13. *Výzkumníci musí uznat právo každého účastníka kdykoli odstoupit od výzkumu s uvedením, či neuvedením důvodu a účastníci musí být o tomto právu informováni.*
14. *Asociace požaduje, aby výzkumníci vyhověli Článkům 3 a 12 Konvence o právech dítěte OSN. Podle Článku 3 musí být při všech aktivitách týkajících se dětí prvořadým kritériem jejich nejlepší zájmy. Podle Článku 12 by dětem, které jsou schopny vytvářet své vlastní názory, mělo být umožněno se svobodně vyjádřit ke všem záležitostem, které se jich týkají, přiměřeně s jejich věkem a vyspělostí. Dětem by proto mělo být umožněno vyjádřit svůj informovaný souhlas.*
16. *V případě účastníků, jejichž věk, intelektuální schopnosti nebo jiné citlivé okolnosti mohou omezit míru jejich porozumění či schopnost udělit dobrovolný souhlas se svou rolí, musí výzkumníci plně prozkoumat alternativní způsoby, jak jim může být umožněno platně reagovat.*

22. *Výzkumníci musí podniknout všechny kroky, aby minimalizovali následky projektů, které zvýhodňují nebo jsou vnímány jako zvýhodňující pro jednu skupinu účastníků vůči druhé například u experimentu nebo kvazi-experimentu, kdy je dané jednání vnímáno jako žádoucí intervence, a který není z definice dostupný pro kontrolní nebo srovnávací skupinu v daném pořadí.*
23. *Důvěrné a anonymní nakládání s daty účastníků je považováno za normu pro provádění výzkumu. Výzkumníci musí uznat právo účastníků na soukromí a musí jim přiznat právo na důvěrnost a anonymitu, pokud se jej sami účastníci nebo jejich zástupci či odpovědné osoby výslovně a dobrovolně nevzdají. V takovém případě je v zájmu výzkumníků mít toto zřeknutí se práva doloženo písemně.*
38. *Asociace doporučuje, aby se všichni členové seznámili se směrnicemi BERA pro publikování výzkumných závěrů: Good Practice on Educational Research Writing (Správný postup při psaní a publikování výzkumných závěrů).*
48. *Akademický status či jiné ukazatele služebního pořadí nesmí rozhodovat o prvním místě autorství; pořadí autorství by mělo spíše odrážet relativní vedení týmu a míru přispění jednotlivých zúčastněných výzkumníků.*

Mezi dalšími principy nalezneme výzvy k nepřekrucování výsledků vlastního výzkumu, k provádění vynikajícího výzkumu, ke kritické analýze a konstruktivní kritice, a to takovým způsobem, aby docházelo ke zlepšování praxe a rozvoji vědění.

Kodex BERA je vnímán jako morálně závazný, neboť získal podporu široké veřejnosti.⁵ V nedávné době například Universities Scotland (reprezentuje skotské vysoké školství) přijala etický kodex BERA za svůj vlastní.

4. Návrh etického kontextu pro českou pedagogickou vědu a výzkum

Zamysleme se nejprve nad otázkou, zda český pedagogický výzkum vůbec potřebuje nějaký etický kodex.

Situace u nás je taková, že v české pedagogice dochází jen velmi zřídka k extrémnímu porušování profesní etiky, jež by bylo ze zákona trestné. Není ani známo, že by se v pedagogické komunitě objevoval případ obdobný tomu,

⁵Kodex si získal pozornost nejen díky každoročním výročním konferencím BERA, ale zejména prostřednictvím dvou časopisů, na kterých se BERA významnou měrou podílí. Jedná se o časopis *British Educational Research Journal* a *Research Intelligence*.

k jakému došlo na Filozofické fakultě ZČU v Plzni.⁶ Toto konstatování neznamená, že by chování všech pracovníků české pedagogické vědy a výzkumu bylo vždy a jednoznačně v souladu s etickými principy, jež mají dosud jen charakter přijatých konvencí, nikoliv psané normy.⁷

Pokud je nám známo, problematikou etických principů v pedagogické vědě a výzkumu se u nás dosud nikdo nezabýval. Snad jedinými výjimkami jsou úvahy J. Pelikána (1998) o možných vlivech subjektivity badatele na výzkumné výstupy, etické principy formulované V. Spoustou a kol. (2000) pro autory pedagogických prací a diskuse etických dimenzí kvalitativního výzkumu v pedagogice publikovaná R. Švaříčkem a K. Šedovou (2007). O etických otázkách ve společenskovědním výzkumu pojednává J. Hendl (2005).

Dokument Návrh Národní politiky výzkumu a vývoje České republiky na léta 2004–2008 obsahuje doporučení organizacím a institucím zabývajícím se výzkumem a vývojem, které doposud nevydaly vlastní etické kodexy, aby tak učinily (Návrh, 2004, odst. 117). Česká republika je rovněž součástí Evropského výzkumného prostoru (vznikl roku 2000), kde je na politické rovině kladen velký důraz na dodržování etických norem, inspirujeme se také etickým kodexem EU (Evropská charta, 2005).

Další důvod pro zavedení etického kodexu spočívá v přihlášení se k odpovědnosti vůči veřejnosti. Většina občanů se dívá na vědce sice kriticky, ale na druhou stranu se domnívá, že by badatelé měli být výjimeční lidé a vynikat nejen svými znalostmi, ale i morálním charakterem. Etický kodex znamená „dospělost“ profese, což může profesi přinést vyšší uznání. Ze sociologického hlediska právě etický kodex zvyšuje oceňování dané profese.⁸

Ze zkušenosti lze odvodit, že etické principy by se měly týkat hlavně dvou oblastí chování pedagogů: jednak samotné přípravy a realizace výzkumu, jednak publikační činnosti. K oběma oblastem uvedeme návrhy možných etických principů.

⁶V r. 2007 byl v médiích široce prezentován případ údajného plagiátorství kulturního antropologa prof. Budila, na které upozornil prof. Z. Scheffel (Kanada) v článku publikovaném v Sociologickém časopise (2007, č. 1). Scheffel doložil, že Budil publikoval v jedné své knize myšlenky a části textů jiných autorů, aniž by toto cizí autorství citoval. Budil se veřejně omluvil, děkan plzeňské Filozofické fakulty se za něho postavil, avšak Budilovo vědecké renomé tím bylo narušeno.

⁷Výrazem „pracovník pedagogické vědy a výzkumu“ označujeme všechny odborníky, kteří se vědeckou prací zabývají, i když třeba jen v části výkonu své profese (např. vysokoškolští učitelé) nebo krátkodobě (např. doktorandi).

⁸Na tomto postoji je mimo jiné také založen etický kodex Akademie věd ČR (2006), ke kterému dále přihlížíme při formulaci etických principů.

4.1 Etické principy pedagogického výzkumu

Pedagogický výzkum má velice dlouhou tradici, první nápady na experimentální školy nalezneme u Herbarta a Pestalozziho, ale myšlenka řízeného výzkumu se objevuje mnohem později. V současné době poznamenané velkými epistemologickými debatami Poppera, Polanyiho, Kuhna a dalších je obecně přijímáno, že výzkum není neutrální, ale vždy politický. Barry MacDonald (cit. podle Bridges, 2003, s. 171) jednou prohlásil, že pedagogický výzkum je **beletrie psaná pod přísahou**. Toto přirovnání vyvolává jednu z nejdůležitějších epistemologických otázek: Co je tato přísaha? K čemu jsme jako badatelé zavázáni a proč? V metodologických úvahách nad výzkumem je nadmíru důležité vědět, kdo provádí výzkum, jaká jsou jeho výchozí stanoviska, za jakým účelem realizuje výzkum a jak prováděl analýzu dat. V posledních letech můžeme sledovat diskusi o tom, jaká by měla být zejména etická dimenze pedagogického výzkumu.

Morální otázky jsou nedílnou součástí práce výzkumníka, stejně jako naši každodenní zkušenosti, a proto se dnes předpokládá, že každá výzkumná práce s použitím kvantitativního, kvalitativního či smíšeného výzkumného designu bude obsahovat vyjádření k etickým otázkám zkoumání (Pring, 2003). Výzkumnou zprávou se rozumí jakákoliv práce vědeckého charakteru, tedy i práce disertační či magisterská diplomová.

Problematické je, kdy by si měl výzkumník klást otázky týkající se etických dimenzí svého bádání. Doporučujeme tyto otázky zahrnout do kritérií kvality výzkumu, kde by se měl vědec zabývat nejen validitou, reliabilitou a zobecnitelností (svatou trojicí sociálněvědního výzkumu, Kvale, 1994), ale také etickými dimenzemi výzkumu. Zabývat se kontrolou kvality svého výzkumu by se tak výzkumník měl spolu se stanovením cílů výzkumu, definováním výzkumného problému a rozhodováním o metodách a průběhu výzkumu, tedy před samotným sběrem dat.

Badatel si tak opět musí klást otázky, jak se má rozhodnout, protože ani zde neexistuje jediný návod či pravidlo. Rubin a Rubinová (2005) hovoří o nutnosti vytvořit si a dodržovat etické zvyklosti či rutiny během výzkumného procesu. Výzkumník by si měl nejen prostudovat etický kodex daného oboru, ale s postupem bádání promýšlet a posuzovat, jaké jsou a mohou být etické dimenze jeho jednání. Zde můžeme číst nevyslovenou myšlenku, že špatně odvedený pedagogický výzkum uzavírá výzkumný terén dalším badatelům.

Etické principy pedagogického výzkumu se dotýkají tří základních témat, kterým se nyní budeme krátce věnovat.

Důvěrnost a anonymita

Anonymita se váže především k dotazníku, kdy respondent nevyplňuje žádné jméno. Důvěrnost (*confidentiality*) znamená, že nebudou zveřejněny žádné informace, které by umožnily čtenáři identifikovat účastníky výzkumu.⁹ Pokud toho výzkumník nemůže dosáhnout, neměl by výzkumnou zprávu publikovat.¹⁰ Jde především o ochranu osobnosti zkoumaného jedince, stejně jako o ochranu výzkumníka.

Badatel by měl ubezpečit všechny účastníky výzkumu o zachování důvěrnosti a měl by to důsledně dodržovat. Základním imperativem je, aby nedošlo k žádné újmě účastníků výzkumu.¹¹ V rámci kvalitativního přístupu se může stát, že všichni účastníci výzkumu souhlasí s uvedením svých plných jmen ve zprávě.

Nedoporučujeme to ze dvou důvodů. Zaprvé může dojít k ovlivnění věrohodnosti a hloubky získaných dat, a zpovídání účastníci tak sdělí pouze banální informace. Zadruhé může vzniknout u výzkumníka pocit závazku vůči účastníkům, který může vést k nepublikování kritických (ale klíčových) informací. Pokud by se přesto badatel rozhodl uveřejnit plná jména, obecné doporučení říká, aby si badatel nechal tuto skutečnost odsouhlasit od účastníků výzkumu písemně.

⁹Někteří autoři kvalitativního výzkumu uvádějí, že jejich hloubkové rozhovory byly anonymní. To je jedna z častých chyb: anonymní může být dotazník, který respondent vyplní bez uvedení svého jména. Sběr dat pomocí rozhovoru s účastníkem výzkumu anonymní není, známe jeho jméno, tvář či telefonní číslo. Důvěrnost se tedy váže především ke kvalitativně orientovaným studiím, kdy je zajištěno diskrétní zacházení s těmito informacemi.

¹⁰Tickle (2002) líčí etické dilema, kdy na jedné straně musíte chránit účastníky výzkumu, na druhé straně chcete výsledky zveřejnit. Autor nakonec od publikování upustil, neboť mohlo dojít k identifikování školy a ředitele.

¹¹Častým prohřeškem bývá jmenovité poděkování škole, řediteli a učitelům školy na začátku nebo konci výzkumné zprávy. Nezbytné je odstranit z textu všechny identifikační znaky.

Získání poučeného souhlasu s výzkumem

Výzkumník by měl získat svobodný a poučený souhlas účastníků bádání a měl by to také zdokumentovat (nahrát na diktafon, vyplnit formulář).¹² Poučený souhlas (*informed consent*) vyžaduje, aby účastníci výzkumu byli pravdivě seznámeni s povahou a veškerými možnými důsledky své účasti na výzkumu (jak pozitivními, tak negativními), a na základě toho se svobodně rozhodli pro účast ve výzkumu. Účastníkům musí být také sděleno právo odstoupit od účasti na výzkumu bez udání důvodu, což je poměrně časté při vyplňování dotazníku, kdy jej respondenti odevzdají prázdný nebo nekompletně vyplněný.

Nejčastější chybou je, když výzkumníci zatajují důležité informace a záměrně klamou (jelikož se domnívají, že by nezískali souhlas s provedením výzkumu v dané instituci). Domníváme se, že v pedagogických vědách neexistuje příliš mnoho výzkumných otázek, které by si svou povahou vyžadovaly provést výzkum v utajení. V takovém případě se jeví jako poměrně užitečný etický kodex výzkumu a funkce poradní etické komise. Etické komise jsou poměrně dlouhou dobu součástí univerzit a jejich účelem je posuzovat etické dimenze všech výzkumů na dané univerzitě.¹³ Některé grantové agentury již dnes požadují, aby byl výzkum schválen etickou komisí (Bradburn, Sudman a Wansink, 2004), která se skládá z odborníků a právníků.

Poučený souhlas se liší od předpokládaného souhlasu, který je v pedagogickém výzkumu mnohem častější: osoba povolující vstup výzkumníka do prostředí (ředitel) se vyjadřuje nejen o svém souhlasu s výzkumem, ale i o souhlasu ostatních (učitelů a žáků). Podstatné je, aby klíčové osoby vždy jednali v co nejlepším zájmu všech účastníků výzkumu. Nikdy prvořadě v zájmu výzkumníků.

¹²Písemný souhlas s výzkumem není vždy vyžadován, vždy je však vyžadován souhlas. Ústní souhlas je vhodné nahrát na diktafon spolu s vysvětlením podoby výzkumu a ujištěním o důvěrnosti dat. Souhlas vyslovený ústně je vhodný jednak pro méně riskantní výzkumy a pro výzkumy s vysokou mírou ochrany účastníků (kde by podpis mohl vést k identifikaci jedince).

¹³Teprve až od roku 1990 však většina zahraničních univerzit začala trvat na tom, že veškeré terénní výzkumy musí být schváleny etickou komisí (Adler a Adler, 2001). Negativním důsledkem toho je například fakt, že proces schvalování trvá dva až tři měsíce, což vede k oddálení vstupu výzkumníka do terénu.

Zpřístupnění závěrečné zprávy účastníkům výzkumu

V kvantitativním výzkumu panuje obecná shoda, že by výzkumník, pokud je to možné, měl nabídnout účastníkům zkoumání výsledky šetření. Zejména v kvalitativním výzkumu se dlouhodobě diskutuje o tom, jakým způsobem by závěrečná zpráva měla být zpřístupněna. Problematické je to, že odborný diskurz a diskurz praktické pedagogiky hovoří jiným jazykem. V mnoha případech to může vést k nepochopení výzkumné zprávy, zejména je-li založena na kvalitativní metodologii. Domníváme se, že by autoři výzkumné zprávy měli zprostředkovat závěry svého šetření účastníkům výzkumu, a to takovým způsobem, aby je mohli plně pochopit. Jednou z výhod obecně přijímaného etického kodexu v dané profesi je to, že se nejen vyžaduje profesionální práce od badatele, ale i od posuzovatelů jeho výzkumu či od grantového dárce. Výzkumníci by se tak neměli obávat toho, že když zveřejní kritické závěry, budou na základě toho vyřazeni z grantové soutěže.

Navrhujeme tyto etické principy pedagogického výzkumu.

Pracovník pedagogické vědy a výzkumu

- *provádí výzkum s respektem vůči všem jedincům, kteří jsou přímo či nepřímo cílem zkoumání, a dbá, aby nezpůsobil újmu a nepoškodil jejich práva;*
- *informuje účastníky výzkumu pravdivě o povaze, cíli a průběhu výzkumu, stejně jako o možných důsledcích výzkumu;*
- *získává pro výzkum dobrovolný poučený souhlas od zkoumaných účastníků a poučí je o jejich možnosti z výzkumu kdykoliv odstoupit;*
- *zachovává důvěrnost nebo anonymitu informací získaných během výzkumu od zkoumaných jedinců;*
- *při výzkumu používá metody sběru dat s ohledem na zachování autorských práv;*
- *během výzkumu i po jeho zveřejnění uchovává data a plány výzkumu takovým způsobem, aby nemohlo dojít k jejich zneužití (viz Zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů);*
- *zprostředkuje odpovídajícím způsobem výsledky svého výzkumu zkoumaným účastníkům;*
- *nezveřejňuje výsledky svého výzkumu, pokud by mohlo dojít k poškození práv účastníků zkoumání;*
- *odpovídá za přesnost a správnost výzkumu;*

- *respektuje pravidla vědecké práce, stejně jako svobodné, nezávislé a kritické myšlení;*

4.2 Etické principy publikační činnosti

Pokud se vyskytnou některé prohřešky vůči etice publikační činnosti v pedagogickém výzkumu, týkají se zejména využívání informací z různých zdrojů, citování pramenů, resp. autorů – čili souhrnně více či méně zjevného plagiátorství.

Dosti rozšířeným nesprávným chováním je to, že autor použije ve svém díle myšlenky či údaje z jiných zdrojů, ale „šikovně“ je prezentuje tak, že není mnohdy rozpoznatelné, zda jde o původní nebo převzaté názory, poznatky apod.

Jiným dosti častým nešvarem je to, že určitý autor sice cituje zdroj, ale sám dotyčnou publikaci nečetl, nýbrž přebírá citaci od jiného autora (to se stává zejména v případě zahraničních zdrojů). Z právního hlediska jde o porušování autorských práv podle zákona č. 121/2000 Sb. Tento zákon upravuje kromě jiného druhu citací a řeší i otázku tzv. odůvodněného rozsahu citace z původního zdroje.

Zatím můžeme formulovat tyto etické principy publikační činnosti:

Pracovník pedagogické vědy a výzkumu

- *v rámci své profese je povinen zveřejňovat výsledky své badatelské práce, a to v psaných i mluvených prezentacích (monografie, články v časopisech, přednášky aj.);*
- *obsah svých publikací prezentuje pravdivě a nezkresleně na základě dosažených vlastních i jiných výzkumů;*
- *nezamlčuje záměrně názory jiných autorů, které by byly protichůdné k jeho vlastním stanoviskům;*
- *své výsledky prezentuje v závislosti na typu obsahu tak, aby byly k dispozici různým skupinám potenciálních uživatelů (tj. jiným badatelům, vzdělávacím politikům, učitelům a ředitelům škol, pracovníkům školské administrativy, rodičům, dětem a mládeži aj.);*
- *publikace ztvárňuje tak, aby svými komunikačními parametry byly přizpůsobeny očekávaným potřebám jednotlivých skupin uživatelů;*
- *důsledně respektuje zásady a předpisy k publikování zadané jednotlivými médii;*
- *uvádí pouze ty prameny, s nimiž se skutečně a přímo seznámil;*

- ANDERSON, G. *Fundamentals of Educational Research. 2nd edition*. London: Routledge-Falmer, 2004.
- ARECCI *Ethics Decision-Support Tools for Projects* [on-line]. Alberta: Alberta Research Ethics Community Consensus Initiative, 2008. [cit. 2008-10-20]. Dostupný na <http://www.ahfmr.ab.ca/arecci/pdf/ARECCI%20Ethics%20Guidelines%20FINAL%20Aug%2025%2008.pdf>.
- BABBIE, E. *The Practice of Social Research. Eleventh edition*. Belmont: Thomson, 2007.
- The Belmont Report. Ethical Principles and Guidelines for the Protection of Human Subjects of Research* [on-line]. The National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research: 1979. [cit. 2006-03-15]. Dostupný na <http://ohsr.od.nih.gov/guidelines/belmont.html>.
- BERA. *Revised Ethical Guidelines for Educational Research*. Notts: British Educational Research Association, 2004.
- BRADBURN, N. M., SUDMAN, S., WANSINK, B. *Asking Questions*. San Francisco: Jossey-Bass, 2004.
- BRÁZDA, R. *Srovnávací etika*. Praha: KLP-Koniasch Latin Press, 2002.
- Etický kodex akademických a odborných pracovníků Masarykovy univerzity* [on-line]. [cit. 2008-09-10]. Dostupný na http://is.muni.cz/do/1499/normy/rozhodnutirektor/R02-08/Etický_kodex_MU.doc.
- Etický kodex výzkumných pracovníků v Akademii věd České republiky* [on-line]. Schváleno na XXVIII. zasedání Akademického sněmu AV ČR 20. dubna 2006. [cit. 2007-06-04]. Dostupný na http://www.cas.cz/etický_kodex.php.
- Evropská charta pro výzkumné pracovníky*. Kodex chování pro přijímání výzkumných pracovníků (přílohy Doporučení Evropské komise ze dne 11. března 2005, 2005/251/ES). Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. 60 s. ISBN 92-894-9329-1. Dostupný na www.europa.eu.int/eracareers/europeancharter.
- HAYDON, G. *Values, Virtues and Violence: Education and the Public Understanding of Morality*. Oxford: Blackwell, 1999.
- HENDL, J. *Kvalitativní výzkum*. Praha: Portál, 2005.
- KOLÁŘ, P., SVOBODA, V. *Logika a etika. Úvod do metaetiky*. Praha: Filozofia, 1997.
- KUTNOHORSKÁ, J. *Etika v ošetrovatelství*. Praha, Grada, 2007.
- KVALE, S. *Validation as Communication and Action: On the Social Construction of Validity*. Paper presented at the Annual Meeting of AERA, New Orleans, 1994.
- MONAGHAN, P. Facing Jail, a Sociologist Raises Questions About a Scholar's Right to Protect Sources. *The Chronicle of Higher Education*, 1993, April, 7, s. A10.
- Návrh Národní politiky výzkumu a vývoje České republiky na léta 2004–2008* [on-line] [cit. 2006-02-12]. 2004. Dostupný na <http://www.vyzkum.cz/storage/att/56C8E7464195C2254D08BB47A3842D60/npvav2005.pdf>.
- PELIKÁN, J. *Základy empirického výzkumu pedagogických jevů*. Praha: Karolinum, 1998.
- PRING, R. The Virtues and Vices of an Educational Researcher. In SIKES, P. NIXON, J. CARR, W. (ed.). *The Moral Foundations of Educational Research: Knowledge, Inquiry and Values*. Maidenhead: Open University, 2003, s. 52–67.
- RUBIN, H. J., RUBIN, I. S. *Qualitative Interviewing. The Art of Hearing Data*. Thousand Oaks: SAGE, 2005.

- SPOUSTA, V. a kol. *Vádemékum autora odborné a vědecké práce (se zaměřením na práce pedagogické)*. Brno, Pedagogická fakulta MU, 2000.
- ŠVAŘÍČEK, R., ŠEĎOVÁ, K. a kol. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách. Pravidla hry*. Praha: Portál, 2007.
- TESE – *Tezaurus pro vzdělávací systémy v Evropě*. Česká verze. Brussels, Eurydice, 2006.
- TICKLE, L. Opening Windows, Closing Doors: Ethical Dilemmas in Educational Action Research. In MCNAMEE, M., BRIDGES, D. (ed.). *The Ethics of Educational Research*. Oxford: Blackwel, 2002, s. 41–57.

PRŮCHA, J., ŠVAŘÍČEK, R. Etický kodex české pedagogické vědy a výzkumu. *Pedagogická orientace* 2009, roč. 19, č. 2, s. 89–105. ISSN 1211-4669.

Autoři: Prof. PhDr. Jan Průcha, DrSc., Varnsdorfská 333, 190 00 Praha 9. e-mail: janprucha@volny.cz,
Mgr. Roman Švaříček, Ústav pedagogických věd, Filozofická fakulta MU, Arne Nováka 1, 602 00 Brno, e-mail: svaricek@phil.muni.cz